

ПОЕТИКА

УДК 82.09

Роман Дзик

ПАРАДИГМА ПИСЬМЕННИК ЯК АКТУАЛЬНА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА КАТЕГОРІЯ

Різномлужчєння літературознавчої категорії „автор” розглядаються у конотації з постструктуралістською концепцією „смерті автора”. Уводиться й обґрунтовується термінологічна синтаґма – парадигма „письменник”, що означає присутність письменника в тексті на різних формально-змістових рівнях: композиційному, сюжетному, стилістичному, наративному, персонажному, ідейно-тематичному тощо. Важлива складова парадигми „письменник” – автор як позатекстова реальність, тобто „реальний”, „біографічний автор”. Вона визначальна для цілісної ідентифікації парадигми, оскільки дозволяє говорити про імпліцитного автора не лише в межах одного тексту, а у всій творчості конкретного письменника загалом.

Ключові слова: письменник, автор, парадигма, постструктуралізм, інтертекстуальність.

Значення категорії „автор” для традиційного літературознавства безапеляційне. Проте така „недоторканість”, незважаючи на „декларації про важливість і навіть „центральність” категорії автора для науки про літературу”, призвела до того, що вона „опинилася на периферії уваги вчених” [39, с. 55]. Парадоксально, але відновлення інтересу до проблеми автора відбулося саме завдяки теоріям, що вимагали усунення автора як такого. На думку М. Шаповал, „галас навколо „кризи” автора зіграв роль дієвого рекламистського прийому, адже саме після нього з’явився інтерес до поняття, яке досі вважалося аксіоматичним для теорії літератури і тому перебувало на периферії цієї науки” [47, с. 223]. Тож „наступ” на категорію автора спровокував її актуалізацію на рівні осмислення сутнісних параметрів і функцій.

Концепція „смерті автора” не є продуктом виключно літературознавчої теорії. На цьому наголошував, зокрема, К. Ванхузер: „Смерть” автора – дещо більше, ніж один із моментів сучасної теорії літератури. Вона пов’язана, – підкреслювалося ним, – із радикальною критикою завдань інтерпретації і традиційного самосприйняття західної культури по відношенню до класичних текстів літератури, філософії та християнського віровчення” [8, с. 104]. Тобто ідея „смерті” автора, як визнається, виникає на ґрунті тотального підриву авторитету суб’єкта свідомості, започаткованого ще ніцшевською метафорою „смерті Бога”. Розвінчування автора – творця тексту, за справедливим зауваженням М. Шаповал, цілком „складалося в парадигму „смерті суб’єкта”, як носія традиційно стабільної, визначено центрованої та детермінованої з боку

соціуму свідомості” [47, с. 220]. У свою чергу, породжена культурологічним контекстом концепція „смерті автора” спричинилася до суттєвих зрушень у межах науки про літературу. Серед теорій та похідних від тези про „смерть автора” або органічно пов’язаних із нею категорій перебуває, на думку М. Зубрицької, і теорія інтертекстуальності [21, с. 145].

Щоправда, наявний і концептуально протилежний підхід. Так, В. Шмід вважає, що впливова до сьогодні критика авторства була спровокована саме введенням Ю. Крістєвою нового поняття „інтертекстуальність”, яким вона підмінила бахтінську діалогічність [51, с. 51]. Замість автора як породжуючої інстанції тексту дослідниця проголосила автономний текст, що виникає на перетині інших текстів. Як відомо, ідеї Ю. Крістєвої були підхоплені та розвинуті в статтях Р. Барта „Смерть автора” та М. Фуко „Що таке автор?”, своєрідних „епітафіях” (за висловом К. Ванхузера), що мали на меті остаточну дискредитацію категорії автора.

Критика Р. Барта була спрямована проти того, що „*пояснення* твору завжди шукають у людині, яка його створила, ніби зрештою крізь більш чи менш прозору алегоричність вигадки нам кожного разу „сповідається” голос однієї й тієї ж людини – *автора*” [4, с. 385]. Якщо літературу розглядати, слідом за Р. Бартом, як письмо, то авторський суб’єкт розчиняється у практиці письма: „Письмо – це область невизначеності, неоднорідності й ухильності, де губляться сліди нашої суб’єктивності, чорно-білий лабіринт, де зникає будь-яка самототожність, і насамперед тілесна тотожність того, хто пише” [4, с. 384]. На думку вченого, автор повинен бути замінений письмом, оскільки не автор говорить мовою, а мова промовляє автором. Отже, на місце автора стає скриптор, який існує лише в момент письма. Замість телеологічного сенсу, „повідомлення” Автора-Бога” маємо поєднання різних видів письма: „текст зітканий із цитат, що відсилають до тисяч культурних джерел”, – наголошував Р. Барт [4, с. 388]. Звідси, тотальна інтертекстуальність письма, що не дозволяє говорити про автора як беззаперечний центр тексту.

Усуваючи фігуру автора, Р. Барт тим самим відмовляв літературі в можливості вираження якогось остаточного смислу: „Якщо Автор усунений, то цілком зайвими стають і будь-які посягання на „розшифрування” тексту” [4, с. 389]. Наділити текст автором чи такими його „іпостасями”, як „суспільство, історія, душа, свобода”, означає надати йому остаточного сенсу, „замкнути письмо” [4, с. 389]. Отже, бартівське поняття „письма”, яке замінює літературу, виявляється контртелеологічним за своєю природою.

Традиційне розуміння автора як „невичерпного джерела значень, якими наповнений твір”, також переосмислюється в концепції М. Фуко [37, с. 612]. Французький філософ, навпаки, підкреслював, що автор є „ідеологічною фігурою”, „певним функціональним принципом, <...> який перешкоджає вільній циркуляції, вільному маніпулюванню, вільній композиції, декомпозиції чи рекомпозиції уяви” [37, с. 611–612].

Письмо, за М. Фуко, не закріплює суб'єкт, а розчиняє його [37, с. 598], твір, замість забезпечення безсмертя, „сьогодні володіє правом на вбивство, правом бути вбивцею свого автора” [37, с. 599]. Похідним стає те, що проблема суб'єкта замінюється проблемою функціонування дискурсів. Проте, за висновком Т. Воропай, М. Фуко, „хоч і відмовився від категорії суб'єкта і заявив про його смерть, чи не найкраще <...> показав внутрішній зв'язок суб'єкта і дискурсу” [11, с. 34]. До того ж тут авторська функція продовжує виступати „характеристикою способу екзистенції, колообігу та функціонування окремих дискурсів у суспільстві” [37, с. 603]. Отже, заміна питання „Хто такий автор?” на „Що таке автор?” по суті зводиться до розмежування текстуального й біографічного авторів.

За спостереженням М. Гірняк, „чи не у всіх теоретиків, які виступають за зникнення автора, насправді, йдеться про те, що автор у тексті і за межами тексту – не тотожні поняття, йдеться не стільки про зникнення, як про зникання, тобто про відмову від суворої тотожності, де „я” завжди дорівнює собі самому” [12, с. 123]. Відмічена процесуальність відсилає нас до праць Ж. Дерріди, який наполягав на тому, що „письмо, як щось відмінне від суб'єкта, одночасно і створює, і руйнує його” [18, с. 196]. Проблема суб'єкта якраз виявляється проблемою центру, на критиці якого заснований увесь деконструктивізм. Проте сам Ж. Дерріда не відкидав поняття центру, а з ним і суб'єкта, категорично: „Я не говорив, що не існує центру і що ми можемо обходитись без центру. Я вважаю, – підкреслював він, – що центр є функцією, не буттям, не дійсністю, а функцією. І ця функція є абсолютно необхідною, як і абсолютно необхідним є суб'єкт. Я не руйную суб'єкта, я його розташовую” [37, с. 637]. Тож головна проблема, за філософом, зводиться до походження суб'єкта і його функціонування, адже письмо не тільки руйнує, але одночасно і створює суб'єкта.

Таку позицію підкріплює інтерпретація тези про „смерть автора” У. Еко: „Автору потрібно було б померти, закінчивши книгу. Щоб не ставати на шляху тексту” [53, с. 11]. Варто наголосити, що вченого в даному випадку не цікавить саме емпіричний автор: „Я знаю, що завдам глибокої образи багатьом моїм слухачам, які, можливо, проводять значну частину часу за читанням життєписів Джейн Остін чи Пруста, Достоевського чи Селінджера, і я чудово розумію, як приємно і як цікаво заглянути в особисте життя реальних людей, які дорогі нам, як близькі друзі” [54, с. 24]. Усунення емпіричного автора в У. Еко зводиться до заміщення інтенції автора інтенцією тексту. За це його справедливо критикував французький учений А. Компаньйон, вказуючи, що поняття інтенції неодмінно передбачає наявність суб'єкта [25, с. 99]. Можливо, враховуючи подібну критику, італійський науковець звернувся згодом до поняття „лімінального автора” (межового), тобто автора, який перебуває в тій межовій ситуації, коли він „уже не є емпіричною особою і ще не є тільки текстом” [37, с. 565–566].

До інтенційності тексту існують два основних підходи. Перший із них виходить із того, що сенс твору тотожний авторській інтенції. В іншому роль авторської інтенції при описі значення твору заперечується. Опозицію між цими двома підходами, на думку А. Компаньйона, можна представити як „конфлікт між прихильниками літературної експлікації, тобто з'ясування авторської інтенції (в тексті слід шукати те, що хотів сказати автор), і прихильниками літературної інтерпретації, тобто опису значень твору (у тексті слід шукати те, що говорить він сам, незалежно від авторської інтенції)” [25, с. 56–57]. Сьогодні досить поширеним також став третій підхід, коли мірилом літературного значення проголошують реципієнта, зокрема, компетентного читача (рецептивна естетика, рецептивна поетика) [57; 43; 44; 45; 15; 21]. Детально аналізуючи переваги й недоліки кожного з підходів, А. Компаньйон доходить доволі простого й очевидного висновку, що жоден із них не варто абсолютизувати, а щонайкраще – використовувати комплексно [25, с. 112]. Істина, яка для французького вченого лежить на поверхні, виявилася прихованою для представників тих чи інших підходів шорами полемічного запалу.

У сучасному українському літературознавстві спостерігається значна увага до проблеми автора [1; 12; 13; 14; 19; 23; 39; 40; 41; 50; 55; 56]. Проте вона, як правило, дистанціюється від постструктуралістського розуміння цієї категорії. І. Фізер вбачає в цьому тяглість певної світоглядної традиції, виходячи з якої на українському науковому ґрунті „ідея смерті чи відсутності автора в тексті не тільки не прищепилася, а й натрапила на спротив” [41, с. 54].

У цілому, літературознавчий концепт „смерті автора”, прямо пов'язаний із філософською ідеєю „смерті суб'єкта”, позбавив автора статусу повновладного господаря твору, єдиного джерела значень. Водночас, повторимо, „смерть автора” стала також його новим народженням, щоправда, на новому, сказати б, термінологізованому витку. Про це свідчить поява величезної кількості розрізнявальних та уточнюючих понять на позначення різноманітних проявів і функцій автора, що, на нашу думку, можуть бути зведені до єдиного знаменника через поняття парадигми *письменник*.

Загалом, онтологічна істина, що текст, принаймні на рівні генези, пов'язаний із власним творцем, хай навіть колективним, видається незаперечною. Власне, формальний і структуралістський дискурси першої половини ХХ ст. не відкидали даної аксіоми, однак, намагаючись специфікувати літературознавчу науку, виводили автора за рамки об'єктного поля досліджень [38; 48; 49; 52]. Постструктуралістська теорія інтертекстуальності розмикала формально-структуральний „текст у собі” назустріч іншим текстам, також категорично ігноруючи при цьому фігуру автора [3; 4; 5; 18; 27; 58, 59]. Очевидно, подібний радикальний підхід потребує сьогодні перегляду, зважаючи саме на роль та місце автора в генеруванні інтертекстуальних зв'язків.

Проблема автора на сьогодні залишається однією з центральних у літературознавстві. Водночас вона є також однією з найсуперечливіших [25, с. 56]. А. Компаньйон відзначає, що головні суперечки стосуються „ролі автора, співвідношення тексту і його автора, відповідальності автора за сенс і значення тексту”, тобто точаться довкола авторської „інтенції” [25, с. 56]. Однак вказана контрверза завперш пов’язана з термінологічною багатозначністю поняття „автор”. Так, Б. Корман виокремлював три основні значення вживання слова „автор” у літературознавстві: „Передусім воно означає письменника – реально існуючу особу. В інших випадках воно позначає певну концепцію, певний погляд на дійсність, вираженням якого є весь твір. Нарешті, це слово вживається для позначення певних явищ, характерних для окремих жанрів і родів” [26, с. 59]. Дещо відмінний, але також тричленний поділ пропонував Р. Інгарден: „Автор” як та чи інша реальна людина, трансцендентна щодо створеного нею твору й відома нам по *інших джерелах* (з життя, з інформації інших осіб і т. ін.); „автор” як суб’єкт, *представлений* у самому творі (особливо в літературному), тобто як особа, що „сама по собі” оповідає і переплітає свою долю з долями осіб, які належать до зображеного у творі світу”; „автор” як *властивий* даному творові мистецтва, *суб’єкт, що створює*, який *позначається* (як у своєму існуванні, так і у своїх якостях, творчих можливостях, замилюваннях щодо світу і характеру його сприйняття і т. ін.) *самим твором*, так що із самого твору, і *тільки* із твору ми про нього дізнаємося” [22, с. 108–109]. Звичайно, подібні узагальнення лише вказують на провідні контури, але вони не відображають усього спектра застосування поняття „автор” у літературознавстві. Про це свідчить значна кількість уточнюючих понять, що пропонуються в межах тих чи інших дослідницьких терміносистем.

Загалом, певна згода зберігається стосовно автора як „реально існуючої особи”, „реальної людини”. Розбіжності спостерігаються тільки в іменуванні. Так, В. Шмід користується поняттям „конкретний автор” [51, с. 46], а У. Еко говорить про „емпіричного автора” [37, с. 564–578]. Ситуація значно ускладнюється, автор „множиться”, коли ми входимо у сферу тексту. Тут перед нами постає проблема „образу автора”.

Найпоплідовніше термін „образ автора” розроблявся і впроваджувався в літературознавстві ще в працях В. Виноградова. Згідно з російським ученим, образ автора – „це не звичайний суб’єкт мовлення”, а „концентроване втілення самої сутності твору, що об’єднує всю систему мовленнєвих структур персонажів у їх співвідношенні з оповідачем, розповідачем чи розповідачами, і через них виявляється ідейно-стилістичним осердям, фокусом цілого” [10, с. 118]. Причому увагу В. Виноградова переважно займали проблеми стилю, мовленнєвих структур. „Образ автора, – стверджував він, – це індивідуальна словесно-мовленнєва структура, що пронизує лад художнього твору й визначає взаємозв’язок і взаємодію всіх його елементів” [10, с. 151–152]. Пов’язуючи на мовленнєвому рівні образ автора з персонажами, вчений

водночас застерігав, що „образ автора зазвичай не збігається з розповідачем” [10, с. 118]. Особливо значущим для нас видається те, що В. Виноградов ставив проблему, чи можна „образ письменника реконструювати на основі його творів” (цит. за: [46, с. 239]), однак при цьому він ігнорував можливість включення до нього будь-яких біографічних відомостей.

Принципово інший підхід до категорії автора представляють праці М. Бахтіна. У філософсько-естетичній системі вченого образ автора корелює з такими поняттями, як „ліричний герой (об’єктивований автор)”, „автор-герой”, „автор-художник” [6, т. 1 с. 60], „автор-споглядач” [6, т. 1 с. 63], „автор-людина” [6, т. 1 с. 80]. Автор розглядався М. Бахтіним і в біографічному плані, і в естетичному, і як, власне, внутрішньотекстовий конструкт. За М. Бахтіним, образ автора обов’язково слід пов’язувати із твором і постає він лише внаслідок цілісного сприйняття цього твору: „Автор не може і не повинен визначитися для нас як особа, оскільки ми в ньому, ми вживаємося в його активне бачення, і лише наприкінці художнього споглядання, тобто коли автор перестає активно керувати нашим баченням, ми об’єктивуємо нашу пережиту під його керівництвом активність (наша активність є його активністю) в певну особу, в індивідуальний образ автора, який ми часто розміщуємо в створений ним світ героїв” [6, т. 1 с. 262–263]. Тож, по суті, у діалогічній концепції М. Бахтіна образ автора конструктивно пов’язаний із рецептивною свідомістю читача. Хоча російський учений наголошував на відмінності образу автора й автора біографічного, проте припускав можливість пояснення одного через іншого. Така „індивідуація” автора як людини відносилася ним до „вторинного творчого акту читача, критика, історика” [6, т. 1 с. 263]. Указана проблема, за М. Бахтіном, виходить за рамки теорії літератури. Проте, з погляду читача, перспектива співвіднесення образу автора й біографічного автора видається якщо не обов’язковою, то, принаймні, вельми ймовірною.

Відмінність методологічних підходів В. Виноградова і М. Бахтіна до категорії автора загальноновизнана. Зокрема, на думку А. Большакової, різниця полягає в тому, що перший виводив її з „текстового аналізу твору як замкнутої системи, де даність оповідного мовлення стає головним засобом втілення творчої активності автора”, тоді як другий розглядав твір як „відкриту комунікативну систему, що передбачає дослідження діалогічних відношень автора і героїв” [7, с. 19]. Вказані підходи спробував поєднати у своїй літературознавчій практиці Б. Корман, який розглядав автора як сукупність взаємовідношень різних свідомостей у тексті, що, за М. Шаповал, „виявилось „золотою серединою” між розсіюванням автора у текстуальному потоці та трактуванням його як інструмента пізнання дійсності” [47, с. 226–227]. Якщо для В. Виноградова автор виступав стилістичною категорією, а для М. Бахтіна – філософсько-естетичною, то Б. Корман, на думку В. Шміда та В. Федорова, переносить проблему автора в русло поезики [51, с. 48; 39, с. 56]. Поетологічний підхід вченого не виключав

з поля зору біографічного автора, своєрідними відношеннями пов'язуючи його з автором „концептованим”: „Співвідношення автора біографічного і автора – суб'єкта свідомості, вираженням якого є твір чи їх сукупність, по суті таке ж, як співвідношення життєвого матеріалу і художнього твору взагалі: керуючись певною концепцією дійсності і виходячи з певних нормативних і пізнавальних установок, реальний, біографічний автор (письменник) створює <...> автора художнього (концептованого)” [26, с. 174]. Якщо „інобуттям” концептованого автора є „увесь художній феномен, увесь літературний твір” [26, с. 174], то сам концептований автор може розглядатися як інобуття автора реального, біографічного. Власне, і біографічний автор, і концептований автор, і їх інобуття в цілісному художньому феномені входять, з нашого погляду, до поняття *письменника* як парадигми.

Багатовимірність авторської присутності в тексті, співіснування різних підходів до розуміння проблеми автора, безумовно, суттєво аргументують велику кількість термінів, якими дослідники намагаються вичленити різні іпостасі автора й окреслити сфери його функціонування. Проблема розмежування реального і внутрішньотекстового автора, намічена В. Виноградовим і М. Бахтіним, спрямовано генерувала чимало визначень саме для окреслення сутності внутрішньотекстового автора. Серед них виділяються „абстрактний суб'єкт” (Я. Мукаржовський [31]), „імпліцитний автор” (В. Бут [56]), „абстрактний автор” (В. Шмід [51]) тощо. Причина такої уваги до внутрішньотекстової позиції автора, на думку В. Федорова, полягає в тому, що літературознавство зосереджується „навколо проблеми твору як практичної форми існування слова” і, як наслідок, автор розглядається „в перспективі „від твору”” [39, с. 55]. Проте вже М. Бахтін підходив до автора не лише як до суб'єкта естетичної діяльності, але також як до суб'єкта естетичного буття. Щоправда, ці два аспекти спеціально вченим не розрізнялися, внаслідок чого розпливається, як констатує В. Федоров, „уявлення одного з фундаментальних для М. Бахтіна понять” [39, с. 56]. Донецький літературознавець наполягає на тому, що проблему автора потрібно розглядати саме в онтологічному плані, підходити до автора як до „суб'єкта перетвореного буття” [39, с. 56, 211].

На противагу кардинальному зміщенню акцентів літературознавчого аналізу на постать імпліцитного автора, сьогодні спостерігаються активні термінологічні пошуки поняття, яке би об'єднало розрізнені форми авторського буття. Дискредитоване своєю роздробленістю поняття „автор” вже не відповідає таким вимогам. Тут можна вказати, приміром, на поняття „символічної автобіографії” (Г. Грабович), сенс якої полягає „не так у готовності письменника виявляти ключові моменти свого внутрішнього та прихованого життя <...>, як у наданні їм нарративної тягlosti й певної нарративної автономії” [14, с. 238]; або назвати поняття „автобіографічного синергену” (К. Дуб), що охоплює „все життя письменника, все написане, сказане, задумане ним, а також те, як воно відбилось у свідомості й виразилось в оцінках критиків,

літературознавців, у спогадах сучасників” [19, с. 15]. Останнє поняття заслуговує на окрему увагу в руслі нашого дослідження.

М. Гірняк закидає запропонованій К. Дубом новій термінологічній синтагмі „брак чітко окреслених контурів”, оскільки „звернення до різноманітних текстуальних і позатекстових чинників, – за переконанням дослідниці, – не може бути звичайним синтезом усієї наявної інформації: між ними відбувається складне взаємопроникнення, і, до того ж, при дослідженні різних рівнів цього синергену можливі певні похибки та непорозуміння (маємо на увазі насамперед суб’єктивність читача-дослідника)” [13, с. 170]. Натомість дослідниця пропонує надати „метатекстуального” значення традиційному поняттю – „авторська свідомість”: „Під терміном „авторська свідомість” ми розуміємо цілісну функціональну систему, що передбачає тісний взаємозв’язок психологічних (емоційних, інтелектуальних etc.) структур свідомості письменника, його внутрішнього та прихованого життя, зі структурами наративними” [13, с. 170]. Таке тлумачення, в свою чергу, суттєво відрізняється від традиційного, представленого, наприклад, у праці М. Кодака „Авторська свідомість і класична поетика” [23]. М. Гірняк намагається надати поняттю „авторська свідомість” надзвичайно широких параметрів [13, с. 171]. Попри метатекстуальне трактування вказаного поняття, воно залишається, як вказувала М. Шаповал щодо праці М. Кодака, на межі літературознавства і психології [47, с. 228], що надає йому термінологічної подвійності.

Загалом, погоджуючись із потребою запровадження терміна, який би відображав всю поліфонічність виявів автора в текстовій, а також у позатекстовій реальності, вважаємо поняття „автобіографічного синергену” й „авторської свідомості” не зовсім чіткими для цього. „Автобіографічний синерген”, окрім наведених зауважень М. Гірняк, викликає спротив, по-перше, стороннім для літературознавства поняттям „синерген”, по-друге, через зручні конотації, уже закріплені в науці про літературу за поняттям „автобіографія”. Щодо терміна „авторська свідомість”, у цьому контексті, окрім вказаного вище, можна висунути ті самі зауваження, що М. Гірняк закидала ідеї „авторського синергену” К. Дуба. Прийнятніше, на нашу думку, використання на позначення окресленого феномену концепту парадигми *письменник*.

Складність постульованої проблеми зумовлена насамперед тим, що, як уже зазначалося, категорія „автор” до сьогодні належить до найдискусійніших у літературознавстві [25, с. 56]. Наявні різнотлумачення призводять до небажаного термінологічного полісемантизму, з метою подолання якого вводять стратифікуючі поняття на кшталт „біографічний автор”, „реальний автор”, „конкретний автор”, „особа автора”, „образ автора” (В. Виноградов), „концептований автор” (Б. Корман), „зразковий автор” (У. Еко), „імпліцитний автор” (В. Бут), „абстрактний автор” (В. Шмід), автор-наратор, „інтенціональний автор” (З. Матхаузер), „індукційний автор” (Ж. Жанетт), „фікційний автор” (Г. Кюрі), „інференційний автор” (Ш. Раймон-Кенан) тощо. Загалом, усі вони можуть бути

розміщені між двома полюсами: автор як реальна особа й автор як текстуальна стратегія. Ті поняття, що стосуються „автора як реальної особи”, значною мірою накладаються на семантичне поле поняття „письменник”. Останнє не належить до літературознавчих термінів у строгому розумінні, тому його вживання в рамках нашого дослідження потребує окремої аргументації.

Письменником називають творця художніх текстів, указуючи в такий спосіб на професійну характеристику митця, яка може далі конкретизуватися на основі родо-жанрових преференцій автора (драматург, прозаїк, романіст тощо). З одного боку, поняття „автор” значно ширше від поняття „письменник”, оскільки може застосовуватися не лише в межах літератури, але й в інших видах мистецтва чи навіть у виробничо-дискурсивній практиці загалом („автор ідеї”, „автор винаходу”, „автор висловлювання” й т.ін.). З іншого боку, воно дозволяє генералізувати всі можливі прояви автора в літературі, акцентуючи саме на літературній природі даного феномену. Тож письменник виступає як своєрідна парадигма, структура якої, в першому наближенні, визначається сукупністю його текстів, доповненою біографічними фактами, що також перетворюються на своєрідний текст. Розглядаючи письменника як парадигму, слід уточнити сенс, який ми вкладаємо в даному випадку в поняття „парадигма”, оскільки поширене сьогодні його значення, за спостереженням В. Дем’янка, не збігається ні з етимологічним, ні з тими, які були зафіксовані в мові протягом багатьох століть [16, с. 28]. Звичайно, тут не йдеться про реконструкцію історичного розвитку поняття, а лише про виявлення „внутрішньої комплексної темпоральної структури”, що, за Р. Козеллем, дозволяє розв’язати проблему „індивідуального вживання якогось певного поняття” [24, с. 26].

Історія „парадигми” сходить до античної філософії. Дослідники констатують, що вперше лексема зустрічається в діалозі Платона „Тимей” [20; 33; 34], де парадигма виступає первообразом, зразком, з огляду на який деміург творить космос [35, т. 3, с. 432-433]. Однак із тексту Платона, як відзначав О. Лосєв, не зрозуміло, „що це за зразок, звідки він узявся і яка його міфологічна значущість” [29, т. 7, ч. 2, с. 211]. Вказану невизначеність поняття і реальності, що стоїть за ним, намагалися усунути неоплатоніки [29, т. 7, ч. 2]. Середньовічна філософія пов’язувала парадигму з „творенням Богом світу за своїм образом і подобою” [32, с. 193]. Платонівська традиція трактування парадигми знайшла продовження також у німецькому класичному ідеалізмі [32, с. 193; 9]. Водночас слід зауважити, що вживання поняття „парадигма” в європейській науці не обмежується сенсом, закладеним у нього автором „Тимея”. Діахронічні дослідження європейського наукового ареалу засвідчують, що використання даного поняття спирається переважно на його етимологічну семантику – зразок, приклад, модель, система [16].

Попри перманентну присутність поняття „парадигма” в науковому просторі, його термінологічна актуалізація відбувається лише в другій

половині ХХ ст., що пов'язується з виходом книги Т. Куна „Структура наукових революцій” (1962) [28]. До цього парадигма залишалася, за висловом В. Дем'янка, „дрімаючим концептом” [17, с. 391]. І хоча кунівське тлумачення парадигми значною мірою відходить від первісного сенсу поняття, „деетимологізуючи” його [33; 9], воно потребує окремої уваги, оскільки на сьогодні домінує в семантичному функціонуванні терміна у просторі наукового дискурсу.

Під парадигмою Т. Кун розумів „визнані всіма наукові досягнення, що впродовж певного часу дають науковій спільноті модель постановки проблем і їх розв'язання” [28, с. 11]. Попередником американського вченого в такому трактуванні парадигми вважають позитивіста Г. Бергмана, який уперше використав дане поняття на позначення „певних спільних принципів і стандартів методологічного дослідження” [20, с. 37]. Т. Кун розширив семантичне наповнення терміна, підводячи під нього „закон, теорію, їх практичне застосування та необхідне устаткування” [28, с. 15]. Джерелом таких виступає конкретна наукова традиція. Вказуючи на неоднозначність тлумачення поняття парадигми у працях Т. Куна, дослідники виокремлюють такі його три основні аспекти: „загальну картину світоустрою”, далі – „дисципліну матрицю, що характеризує сукупність переконань, цінностей, технічних засобів тощо, які об'єднують це наукове співтовариство”, а також „загальноновизнаний зразок, шаблон для вирішення наукових завдань” [30, с. 26]. Вказана неоднозначність провокувала широке обговорення щодо смислових параметрів концепту. До дискусії долучилися К. Поппер, І. Лакатос, М. Мастерман, Ф. Капра, П. Фейерабенд та ін., однак усі суперечки розгорталися переважно в рамках філософії та історії науки (це питання коментується в [20; 33; 16]). Отже, слід констатувати, що кунівське тлумачення парадигми багато в чому накладається на поняття наукової методології, відносячись, таким чином, здебільшого до сфери гносеології. Натомість, у розумінні Платона парадигма мала виключно онтологічні виміри.

Спроба об'єднати окреслені протилежні полюси феномену парадигми здійснена у працях сучасного філософа О. Дугіна. За його твердженням, „парадигма – це щось, що передує розрізненню сфери онтології (буття) і гносеології (пізнання)” [20, с. 33]. Однак, за поодинокими винятками [9; 33], визначальним продовжує залишатися кунівське трактування парадигми. Таку „сцієнтизацію” поняття О. Павлов вважає наслідком „змішування принципу (paradeigma) і його проявів” [33]. Можливо, це також пов'язане з тим, що парадигма як така, виходячи із зауваження того ж О. Дугіна, „виступає не прямо, а через свої прояви, визначаючи їх структуру” [20, с. 36]. Очевидно, подібного онтолого-гносеологічного дуалізму в розумінні парадигми вдалося б уникнути, означивши її кунівський варіант як „наукову парадигму”. Загалом, логічно підводить ризику Н. Мантуло, „розуміння та тлумачення представниками різних гілок наукового знання поняття парадигма не є однаковим і несе на собі відбиток тої галузі, до якої належить автор тлумачення” [30, с. 26].

Проте, як виняток, термін „парадигма” набуває цілком специфічного значення в лінгвістиці, позначаючи сукупність усіх форм словозміни одного слова. Хоча, коли мова йде про лінгвістику як науку, то парадигмою тут називають „панівну на кожному етапі історії лінгвістичних учень систему поглядів на мову, що визначає предмет і принципи лінгвістичного дослідження відповідно до культурно-історичного і філософського контексту епохи” [2, с. 8–9]. З погляду філософії, лінгвістичне поняття парадигми виступає „технічним” [20, с. 37], проте воно теж важливе для осягнення феномену парадигми як такої. В нашому випадку, саме друге з наведених значень можна конструктивно запозичити для окреслення сумарної сутності парадигми *письменник*.

Значно ширшого тлумачення парадигма сьогодні набуває тоді, коли під нею розуміють „різноманітні філософські, наукові, релігійні, міфологічні та культурні системи і комплекси, що мають – незважаючи на всі свої зовнішні відмінності – спільний знаменник” [20, с. 36]. Даний підхід засвідчує використання поняття парадигми для означення зміни світоглядних систем. У межах різночасових парадигм можуть виділятися своєрідні підпарадигми, наприклад антропологічна, соціальна, політична, культурна тощо.

Розглядаючи *письменника* як парадигму, ми відмежовуємося від гносеологічного і світоглядного вимірів даного поняття, наголошуючи на його онтологічному статусі, коли *письменник* аналізується як своєрідний феномен. Причому феномен розуміємо тут, слідом за Ж.-П. Сартром, як „те, що виявляє себе, і буття відповідним чином маніфестує себе в усьому <...> , а онтологія буде описом феномена буття таким, яким він себе розкриває” [36, с. 11]. Тобто парадигма, по суті, виступає структурованою сукупністю маніфестацій певного феномену.

Парадигма *письменник* маніфестує себе насамперед через тексти. Як точно узагальнив М. Гайдеггер: „У митцеві джерело творіння. У творінні джерело митця. Немає одного без другого” [42, с. 81]. Присутність *письменника* в тексті прийнято інтерпретувати через відношення автора й тексту. Ця присутність проявляється на різних формально-змістових рівнях: композиційному, сюжетному, стилістичному, наративному, персонажному, ідейно-тематичному тощо. Важливою складовою парадигми *письменник* виступає автор як позатекстова реальність, тобто „реальний”, „біографічний автор”. Цей компонент визначальний для цілісної ідентифікації парадигми, оскільки дозволяє говорити про імпліцитного автора не лише в межах одного тексту, але у всій творчості конкретного *письменника*. Його вага зростає, якщо до уваги береться рецептивний потенціал парадигми – в цьому випадку значущим виміром є затребуваність фігури *письменника* культурологічним контекстом.

1. Автор і авторство у словесній творчості : зб. наук. пр. / відп. ред. Н.М. Шляхова. – Одеса : Поліграф, 2007. – 412 с.
2. *Алефиренко Н.Ф.* Фразеология в свете современных лингвистических парадигм : монография / Н.Ф. Алефиренко. – М. : Элпис, 2008. – 271 с.
3. *Барт Р. S/Z* / Ролан Барт ; [пер. с фр.]. – 3-е изд. – М. : Академический Проект, 2009. – 373 с. – (Философские технологии).
4. *Барт Р.* Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Ролан Барт ; [пер. с фр. Г.К. Косикова и В.П. Мурат]. – М. : Прогресс, 1989. – 615 с.
5. *Барт Р.* Ролан Барт о Ролане Барте / Ролан Барт ; [пер. с франц. и послесловие Сергея Зенкина]. – М. : Ad Marginem / Сталкер, 2002. – 288 с.
6. *Бахтин М.М.* Собрание сочинений : в 7 т. / М.М. Бахтин. – М. : Русские словари; Языки славянской культуры, 1997–2010.
7. *Большакова А.Ю.* Теории автора в современном литературоведении / А.Ю. Большакова // Известия АН. Серия литературы и языка. – 1998. – Т. 57. – № 5. – С. 15–24.
8. *Ванхузер К.Дж.* Искусство понимания текста. Литературоведческая этика и толкование Писания / Кевин Дж. Ванхузер ; [пер. с англ.] – Черкассы : Коллоквиум, 2007. – 736 с.
9. *Верещагина Т.Н.* Парадигматический феномен в философии / Т.Н. Верещагина // Образование и социальное развитие региона. – Барнаул, 2001. – №1/2. – С. 206–209.
10. *Виноградов В.* О теории художественной речи / В. Виноградов. – М. : Высш. шк, 1971. – 240 с.
11. *Воропай Т.В.* В поисках себя. Идентичность и дискурс / Т.В. Воропай. – Харьков : ХГПУ, 1999. – 418 с.
12. *Гірняк М.О.* Авторська свідомість як метатекстуальна категорія / М.О. Гірняк // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир, 2004. – Вип.15. – С. 122–126.
13. *Гірняк М.О.* Поняття автора й авторської свідомості в контексті термінологічних проблем сучасного літературознавства // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2005. – Вип. 22. – С. 168–172.
14. *Грабович Г.* Символічна автобіографія у прозі Миколи Хвильового / Г. Грабович // Грабович Г. Тексти і маски. – К. : Критика, 2005. – С. 237–257.
15. *Гром'як Р.Т.* До проблеми сприймання літературного твору / Р.Т. Гром'як // Давнє і сучасне : вибрані статті з літературознавства. – Тернопіль : Лілея, 1997. – С. 17–33.
16. *Демьянков В.З.* Парадигма в лингвистике и теории языка // Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство : [сб. в честь Е.С. Кубряковой / отв. ред. Н.К. Рябцева]. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С. 27–37. – (Studia philologica).
17. *Демьянков В.З.* Парадигма с человеческим лицом: человек и его язык // Языковая личность : Текст, словарь, образ мира ; [к 70-летию члена-корреспондента РАН Юрия Николаевича Караулова] : сб. статей. – М. : Изд-во Российского университета дружбы народов, 2006. – С. 391–414.
18. *Деррида Ж.* О грамматологии / Ж. Деррида ; [пер. с фр. и вст. ст. Н. Автономовой]. – М. : Ad Marginem, 2000. – 512 с.

19. *Дуб К.* Автобіографічний синерген / К. Дуб // Слово і час. – 2001. – № 4. – С. 15–23.
20. *Дугин А.* Постфілософія. Три парадигми в історії думки / А. Дугин. – М. : Евразійське Движення, 2009. – 744 с.
21. *Зубрицька М.О.* Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М.О. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2004. – 352 с.
22. *Ингарден Р.* Исследования по эстетике / Роман Ингарден ; [пер. с пол. А. Ермилова, Б. Федорова]. – М. : Иностран. лит., 1962. – 572 с.
23. *Кодак М.П.* Авторська свідомість і класична поетика / М.П. Кодак. – К. : ПЦ „Фоліант”, 2006. – 336 с.
24. *Козеллек Р.* К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий / Райнхарт Козеллек // История понятий, история дискурса, история метафор : сборник статей / [под ред. Ханса Эриха Бёдекера ; пер. с нем. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – 328 с
25. *Компаньон А.* Демон теории / Антуан Компаньон ; [пер. с фр.]. – М. : Издательство им. Сабашниковых, 2001. – 336 с.
26. *Корман Б.О.* Избранные труды по теории и истории литературы / Б.О. Корман. – Ижевск : Изд-во Удм. ун-та, 1992. – 236 с.
27. *Кристева Ю.* Избранные труды: Разрушение поэтики / Юлия Кристева ; [пер. с франц.]. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. – 656 с. – (Книга света).
28. *Кун Т.* Структура научных революций / Т. Кун ; [пер. с англ.] . – М. : Прогресс, 1977. – 304 с.
29. *Лосев А.Ф.* История античной эстетики : в 8 т. / А.Ф. Лосев. – Харьков : Фолио ; Москва : АСТ, 2000.
30. *Мантуло Н.Б.* Парадигма як концепт теоретичного дискурсу масової комунікації / Н.Б. Мантуло // Наукові записки Інституту журналістики : науковий збірник / [за ред. В.В. Різуна]. – К., 2010. – Т. 40. – Липень–вересень. – С. 25–30.
31. *Мукаржовский Я.* Исследования по эстетике и теории искусства / Ян Мукаржовский ; [пер. с чешск.]. – М. : Искусство, 1994. – 606 с.
32. *Огурцов А.П.* Парадигма / А.П. Огурцов // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2010. – Т. 3. – С. 193–194.
33. *Павлов А.Ю.* К вопросу о генезисе парадигматической лексики [Электронный ресурс] А.Ю. Павлов // ПАРАДАНГМА. – 2007. – Режим доступа : <http://www.paradangma.ru/clause/pavlovi/2.html>.
34. *Павлова А.Б.* Понятие парадигмы в космогонических текстах ведической традиции и философии Платона [Электронный ресурс] / А.Б. Павлова // ПАРАДАНГМА. – 2007. – Режим доступа : <http://www.paradangma.ru/clause/pavlovi/1.html>.
35. *Платон.* Собрание починений : в 4 т. / Платон ; [пер. с древнегреч. ; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – 654 с. – (Филос. наследие).
36. *Сартр Ж.-П.* Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр. – К. : Основи, 2001. – 854 с.

37. Слово. Знак. Дискурс : [антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької]. – [2-ге вид., доп.]. – Львів : Літопис, 2001. – 832 с.
38. Тынянов Ю. Поэтика. История литературы. Кино / Юрий Тынянов. – М. : Наука, 1977. – 575 с.
39. Федоров В.В. Автор як онтологічна проблема / В.В. Федоров // Слово і час. – 2003. – №10. – С. 55–58.
40. Федоров В.В. Проблемы поэтического бытия / В.В. Федоров. – Донецк : ДонНУ, 2008. – 492 с.
41. Фізер І. Чи таки смерть автора? / І. Фізер // Слово і час. – 2003. – № 10. – С. 50–55.
42. Хайдеггер М. Исток художественного творения / Мартин Хайдеггер ; [пер. с нем. А.В. Михайлова]. – М. : Академический Проект, 2008. – 528 с. – (Философские технологии : философия).
43. Червинская О.В. Пушкин, Набоков, Ахматова: метаморфизм русского лирического романа : [монографія] / О.В. Червинская. – Черновцы : Рута, 1999. – 152 с.
44. Червінська О.В. Після Потебні, після Білецького, після Чижевського, після Затонського: сучасна українська літературознавча думка в межах ідей герменевтики та рецептивної теорії / О.В. Червінська // Питання літературознавства : науковий збірник / [гол. ред. О.В. Червінська]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 81. – С. 3–23.
45. Червінська О.В. Психологічні аспекти актуальної рецепції тексту / О.В. Червінська, І.М. Зварич, А.В. Сажина. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2009. – 284 с.
46. Чудаков А.П. В.В. Виноградов и его теория поэтики / А.П. Чудаков // Чудаков А.П. Слово – вещь – мир : От Пушкина до Толстого : Очерки поэтики русских классиков. – М. : Современный писатель, 1992. – С. 219–264.
47. Шаповал М. Інтертекст у світлі рампи : міжтекстові та міжсуб'єктивні реляції української драми : [монографія] / М. Шаповал. – К. : Автограф, 2009. – 352 с.
48. Шкловский В.Б. Избранное : в 2 т. / В.Б. Шкловский. – М. : Худож. лит., 1983.
49. Шкловский В.Б. О теории прозы / В.Б. Шкловский. – [2-е изд., репр.] – Michigan : Ardis, 1985. – 266 с.
50. Шляхова Н. Концепт „автор” у літературознавчому дискурсі / Н. Шляхова // Філологічні семінари. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2008. – С. 119–127.
51. Шмид В. Нарратология / В. Шмид. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Языки славянской культуры, 2008. – 304 с.
52. Эйхенбаум Б.М. Теория „формального метода” [Электронный ресурс] / Б.М. Эйхенбаум // Литература : Теория. Критика. Полемика. – Л. : Прибой, 1927. – С. 116–148.
53. Эко У. Заметки на полях «Имени розы» / Умберто Эко ; [пер. с итал. Е. А. Костюкович]. – СПб. : Симпозиум, 2007. – 92 с.
54. Эко У. Шесть прогулок в литературных лесах / Умберто Эко ; [пер. с англ. А. Глебовской]. – СПб. : Симпозиум, 2002. – 288 с.

55. Юриняк А. Літературний твір і його автор : монографія літературного факту і критичні нариси / А. Юриняк. – Буенос-Айрес : Перемога, 1955. – 289 с.
56. Яремко Р. Концепція імпліцитного автора та її теоретичні модифікації у західному літературознавстві другої половини ХХ століття / Р. Яремко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том CCLVII. Праці Філологічної секції. – Львів, 2009. – С. 248–256.
57. Яус Г.Р. Досвід естетичного сприйняття і літературна герменевтика / Ганс Роберт Яус ; [пер. з нім. Р. Свято, П. Таращука]. – К. : Основи, 2011. – 624 с.
58. Kristeva J. Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman / Kristeva J. // Critique. – 1967. – Т. 23. – № 239. – Р. 438–465.
59. Kristeva J. Une poétique ruinée / Julia Kristeva // Bakhtine M. La poétique de Dostoïevski. – Paris : Seuil, 1970. – Р. 5–29.

Аннотація

Многочисленные толкования литературоведческой категории „автор” рассматриваются в коннотации с постструктуралистской концепцией „смерти автора”. Вводится и обосновывается терминологическая синтагма – парадигма „писатель”, которая означает присутствие писателя в тексте на разных формально-содержательных уровнях: композиционном, сюжетном, стилистическом, нарративном, персонажном, идейно-тематическом и т.д. Важная составляющая парадигмы „писатель” – автор как внетекстовая реальность, т.е. „реальный”, „биографический автор”. Этот компонент является определяющим для целостной идентификации парадигмы, поскольку позволяет говорить об имплицитном авторе не только в пределах одного текста, но и в творчестве конкретного писателя в целом.

Ключевые слова: писатель, автор, парадигма, постструктурализм, интертекстуальность.

Summary

Different interpretations of the literary category of „author” are considered in the connotation of poststructuralist concept of „death of the author”. The terminological syntagma „paradigm of the writer”, which means the presence of a writer in a text at various formal and substantive levels: compositional, plot, stylistic, narrative, level of the characters, ideological and thematic levels etc is stated and actualized. An author as an out-of-text reality, that is „real”, „biographical author” is distinguished as an important component of the paradigm of the „writer”. It is important for the whole paradigm identification because it allows talking about the implicit author not only within the same text, but within the all works of a particular writer in general.

Key words: writer, author, paradigm, paradigm of the „writer”, poststructuralism, intertextuality.

Стаття надійшла до редколегії 19.04.2012 р.